

Els Casals del Mas de Sabater (Morella)

Un assentament rural a la Vega del Moll durant el trànsit de la tardoantiguitat cap a l'alta edat medieval (segles VI-XII)

Títol en anglès a 12 negreta i itàlica

J. Manuel de Antonio Otal: Investigador independent. vestigis@yahoo.es

Ramiro Pérez Milián: Noverint Turisme i Arqueologia S.L. noverint.ramiro@gmail.com

Presentat: 8/08/2020

Aprobat: 15/08/2020

Resum

EL objectiu d'aquest article és la presentació del jaciment arqueològic descobert al Mas de Sabater. D'una banda, introduïrem els orígens del projecte, l'entorn físic i una breu cronologia dels treballs realitzats. Seguidament, exposarem un resum dels resultats obtinguts amb una descripció de les restes arquitectòniques i el seu enquadrament i context històric i cronològic. Farem especial èmfasi a transmetre una interpretació, en la qual prima l'evolució de l'assentament al llarg del temps, relacionant-lo en tot moment amb el seu entorn immediat: la Vega del Moll.

Allò que en un primer moment semblava un bancal més de les deveses de la Vega del Moll, finalment va esdevindre un jaciment arqueològic de gran entitat. Gràcies a la memòria viva dels amos del Mas de Sabater vam saber que el seu nom ancestral és els Casals, i que era el lloc ideal per portar el ramat en els dies de cerç glaçat o de neu a la Serra de l'Àguila.

Paraules clau: visigot, al-Andalus, tardoantiguitat, alta edat medieval, Vega del Moll, arquitectura de representació

Abstract

To the green

Equip i agraïments

El nostre equip de treball de camp l'han format: Susana Arribas, Miguel Ángel Barrera, Josep Beltrán, Silvia Fabregat, Paco Meseguer, Carlos Moreno, Ximo Niñerola, Ramón Pascual, Sebas Redó i Nando Rubert, amb els qui hem compartit emocions, dolors d'esquena, desconcerts i eufòria, entre moltes altres coses. En el tractament, classificació i inventariat del material ceràmic tenim al nostre costat a Susana Arribas. L'arqueòleg David Cardo està fent un excel·lent treball de registre fotogramètric terrestre i aeri.

Agraïm sincerament a María José Adelantado i Víctor Beltrán, gerents de l'empresa Argiles Vega del Moll S.L., el seu suport constant i la seua implicació; així com a José Miguel Gasulla i a tota la plantilla de l'explotació, que s'han posat a la nostra disposició sempre que ha sigut necessari.

Volem agrair també el suport, ajuda i savis consells que ens han regalat: Miquel Guardiola (Institut Català de Paleoecologia Humana i Evolució Social, Tarragona/Cinctorres), Ferran Arasa (Universitat de València), Ricardo González Villaescusa (Université Paris Nanterre), Sonia Gutiérrez (Universitat d'Alacant), Carolina Doménech (Universitat d'Alacant), Josep M. Macias (Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona), Albert Ribera (Ajuntament de València), Miquel Rosselló (investigador independent), Lauro Olmo (Universidad de Alcalá de Henares- Parque Arqueológico de Recópolis), Enrico Zanini (Università de Siena), Pedro Mateos Cruz (Instituto de Arqueología de Mérida-CSIC).

Tot allò que no saltres dos explicarem a continuació és fruit d'un treball col·lectiu encetat fa més de 20 anys. Entre totes les persones esmentades hem arribat al punt que estem, el qual no és més que el primer esglaó del llarg camí del coneixement.

Figura 1. Vista dels Casals des del bancal abans de conèixer la seua existència

1. Introducció

1.1. Marc i inici del projecte

La causa principal que ha propiciat els treballs arqueològics que explicarem a continuació no ha sigut una altra que l'interès mostrat des de finals del segle XX per l'explotació a gran escala de les excel·lents argiles de la Vega del Moll. L'empresa minera Argiles Vega del Moll inicia en eixos moments els tràmits per obtindre concessions mineres i obrir una pedrera, i així arrenca la història del descobriment dels Casals del Mas de Sabater, llavors anomenat bancal Mas de Sabater I.

Figura 2. Detall de l'únic vestigi visible en el moment de les prospeccions arqueològiques dels anys 1999 i 2000. El traçat reculat del mur va avivar les sospites de Miquel Guardiola. Ara sabem que formava part de l'edifici singular dels Casals.

El descobriment té lloc durant la campanya de prospeccions arqueològiques dutes a terme el 1999 i 2000 a la Vega del Moll, dirigides per l'arqueòloga Pilar Ulloa Chamorro, amb la participació en els treballs de camp de Miquel Guardiola Fígols, el qual en

eixos moments va cridar l'atenció sobre el lloc on ara sabem que es troba el conjunt arqueològic dels Casals.

Fins 2004 no es tornen a fer treballs arqueològics al jaciment (ja sota la direcció de Ramiro Pérez Milián), encara que siga en relació a unes restes d'època ibèrica situades a escassos metres. A l'any següent es realitza una nova intervenció en una àrea sepulcral (Mas de Macià Querol), situada 150 mts. dels Casals, dirigida per Ramiro Pérez Milián i Elisa García Prósper. També el 2005 s'inicià la delimitació de l'àrea d'interès arqueològic bancal del Mas de Sabater I (primer nom que va rebre els Casals), per a la seua protecció i posterior estudi de detall, i es van identificar ja dos possibles edificis.

1.2. Síntesi i cronologia dels treballs de camp

Figura 3. Campaña d'excavacions arqueològiques de l'any 2012 l'edifici 2

No serà fins 2011 que comencen a excavar-se els primers sondejos per tractar d'establir una cronologia per a les estructures que s'identifiquen en superfície, ja sota la codificació dels qui signem aquest article. Tant els sondejos realitzats eixe any a l'edifici 1, com l'excavació d'una part de l'edifici 2 en l'any 2012 van donar una cronologia del període andalusí (segles X-XII). La Direcció General de Cultura (Generalitat Valenciana) resol que Argiles Vega del Moll haurà d'encarregar-se de l'excavació completa del jaciment arqueològic perquè s'autoritze l'ampliació de l'explotació minera.

Figura 4. Imatge aèria presa en agost de 2016. S'observa la superposició de l'edifici 1 a la planta de l'edifici visigot, dins el qual hi ha grans volums d'enderrocs. El conjunt d'edificacions existents al jaciment forma un conglomerat que cal desxifrar mitjançant el treball arqueològic

Així doncs, el 2014 és quan s'inicia una excavació arqueològica en extensió. La primera neteja superficial ja va permetre establir que part del conjunt edificat andalusí se superposava a una edificació anterior, amortitzada pels seus propis materials d'enderroc. El contorn de la planta anunciava un tipus d'edifici singular, que sobrepassava la superfície ocupada per l'edifici 1.

A partir de 2014 es dona un gir radical en la consideració del jaciment arqueològic bancal del Mas de Sabater I, així com en l'enfocament i planificació dels treballs. És evident que el projecte d'excavació s'ha de replantejar a la llum de

les noves dades, i centrar-se, quasi exclusivament, en el nou edifici aparegut sota els nivells andalusins.

Al llarg dels anys 2014, 2015, 2016, 2017 i 2019/20 s'han realitzat cinc campanyes d'excavacions arqueològiques (iniciant-se, en paral·lel, els treballs de protecció i consolidació, així com el disseny d'un projecte de posada en valor futura), les quals han sumat un total de més de vint-i-quatre mesos de treball de camp.

El pla d'excavació ha contemplat diversos objectius per fases. En primer lloc, l'excavació completa de les unitats corresponents a l'edifici andalusí, que, una vegada registrades, han estat parcialment desmantellades per tal de poder continuar excavant íntegrament l'edifici visigot. Al llarg de diverses campanyes de treballs s'han anat retirant tota la runa que el cobria (resultant del seu enfonsament). Seguidament s'ha escomès l'excavació dels diferents àmbits interns de l'edifici, així com una part del seu perímetre exterior.

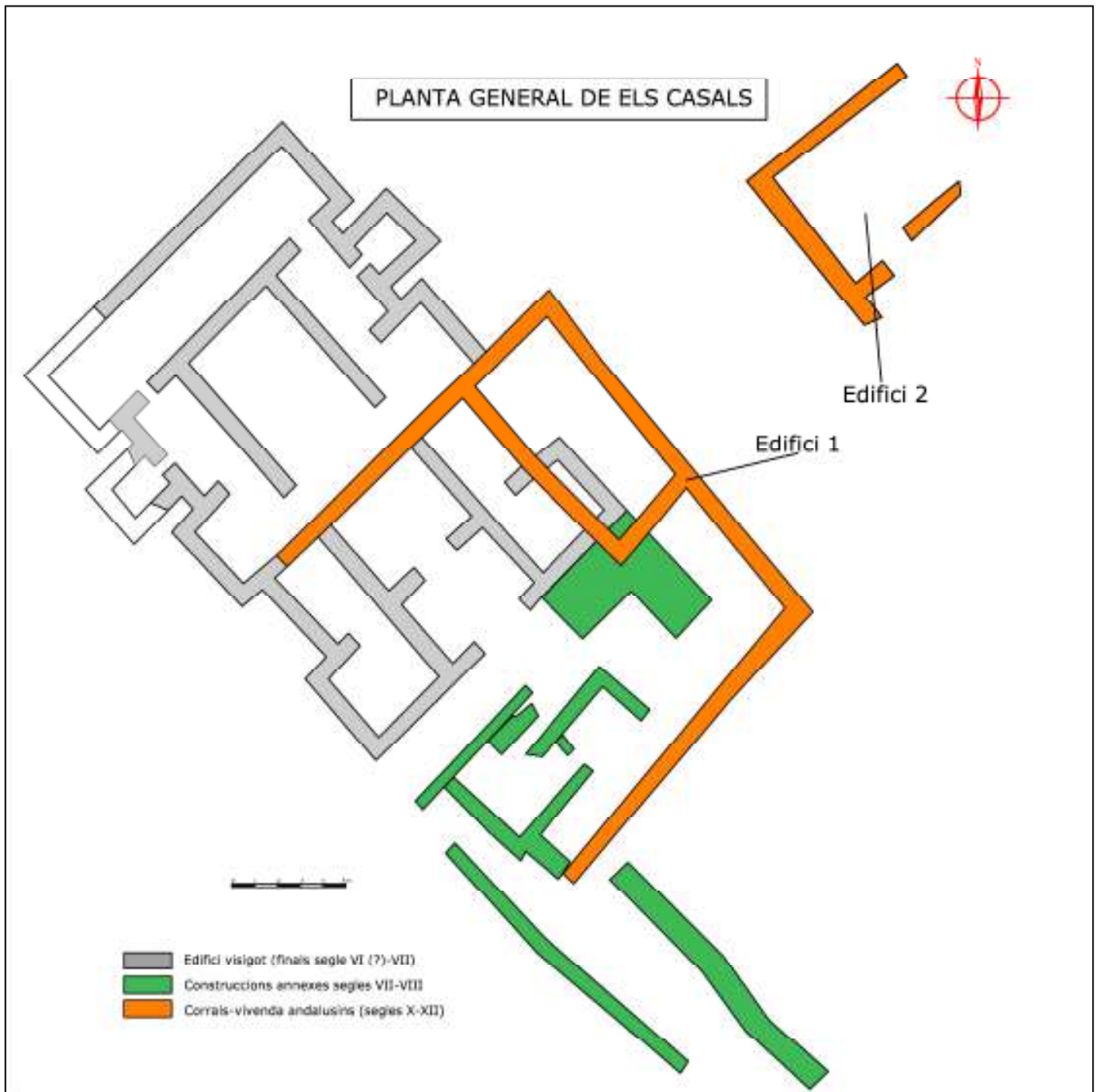

Figura 5. Ortoimatge de la Vega del Moll i el seu entorn, amb el traçat de l'antic camí València-Saragossa

1.3. Situació i entorn geogràfic

Els Casals del Mas de Sabater es troben a la comarca dels Ports, extrem NO de Castelló, lloc de trobada amb les províncies de Tarragona i Terol. El medi físic de la comarca es defineix com de mitja muntanya (900-1000 msnm), i el seu paisatge mesomediterrani és abrupte i escàs de sòl agrícola, encara que excel·lent per a la ramaderia extensiva.

Els Casals es troben en una unitat paisatgística singular dins del domini de la comarca: La Vega del Moll. Es tracta del principal corredor de la formació Morella (abans coneguda com a *Terres Roges de Morella*), just on aquesta formació té la seua màxima amplària i potència, a més d'una orientació est-oest. D'una banda, la composició d'aquestes terres roges és molt adequada per al cultiu de cereals; argiles riques en òxid

Plànol 1. En la planta general es pot apreciar la successió de fets constructius, distingits amb diferents colors

de ferro, esponjades i enriquides gràcies a les arenes i llims procedents de la disgregació dels bancs de gres que tanquen el flanc nord del corredor. Aquestes condicions naturals es veuen millorades per segles de fertilització antròpica, ja que les rompudes s'iniciarien al final del Neolític. A més, les terres de la Vega del Moll són planes o amb pendents moderats, ben drenades, estan magníficament orientades, i l'amplària del corredor (entre 600 i 1500 m) permeten parlar d'una unitat agrícola excepcional per a aquesta comarca, d'aproximadament 1500 ha aprofitables. Com exposa l'investigador de la comarca Miquel Guardiola: «És evident que es tracta d'un territori molt apte per a la vida agrícola i ramadera, almenys el més apte a la comarca dels Ports, i una bona

prova és que dels 19 nuclis de població, 15 estan a menys de 1,5 km de la fm Morella. A l'època medieval, la partida del Moll produïa gran part de la collita de cereals de Morella. I també al baix imperi romà, quan les *villae* proliferaven, les trobem concentrades a la Vega del Moll». D'igual forma, concentra la majoria dels masos de la comarca que han sobreviscut a la despoblació actual.

Els Casals del Mas de Sabater estan situats en el punt mitjà dels quasi 15 km de longitud que té el corredor (no obstant això, el control visual és major sobre el sector occidental). Aquesta equidistància respecte a tots dos extrems revela que l'elecció del lloc, en el moment fundacional tardoantic, és conscient i racional, i probablement està vinculada a la voluntat d'organitzar i dominar aquest espai productiu des dels Casals.

La Vega del Moll és creuada transversalment pel conegut com camí de València, via esmentada en documents del segle XIII com «viam que vadit apud Valenciam», per un punt que no dista més de 2500 m dels Casals en direcció est. La seua proximitat i fàcil accés a aquesta via de comunicació són circumstàncies favorables que se sumen als trets propis d'aquest entorn. Aquest camí és la via tradicional de comunicació que, travessant la comarca dels Ports, penetra des del sud de l'actual província de Castelló cap al Baix Aragó i el curs mitjà de l'Ebre. No és un dels itineraris esmentats en les fonts romanes (possiblement va tindre un caràcter secundari en eixe moment, igual que tota la comarca), però cobra rellevància a partir de la tardoantiguitat i sobretot en època medieval, com acrediten fonts andalusines.

2. Descripció i trets principals dels edificis

Per explicar els principals trets arquitectònics d'aquestes edificacions seguirem l'ordre en el qual es van excavar. En apartats posteriors explicarem els passos dels processos constructius i destructius que, al llarg de cinc segles, van originar el jaciment arqueològic dels Casals.

2.1. Edificis de l'assentament andalusí (segles X-XII)

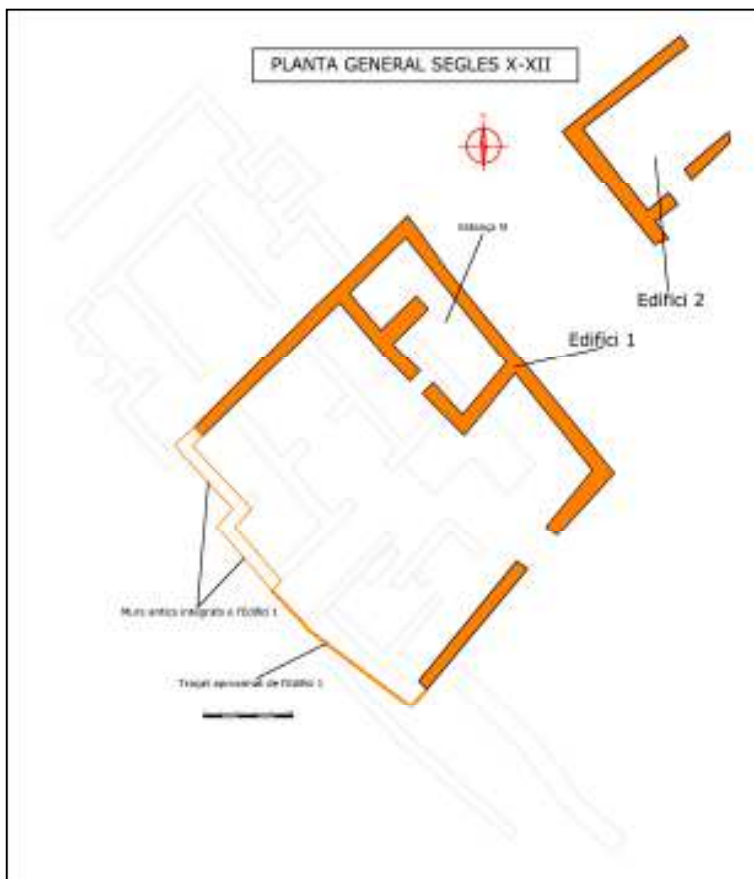
El conjunt d'edificis d'època andalusí és post per dues edificacions prou senzilles. Tot sembla indicar que aquestes edificacions van tindre un funcionament coetani, com hom pot apreciar en les similituds evidents en les seues dimensions, orientació, situació i trets principals. Per suposat, els materials arqueològics associats a ambdues estructures així ho confirmen.

2.1.1. L'edifici 2

Com s'ha comentat abans, l'any 2012 s'excavà part de l'edifici 2. La seua planta seria un quadrilàter, del qual s'ha pogut excavar només una àrea de 16,4 m² (que correspondria a la meitat aproximada d'una de les estances de l'edifici). L'accés al recinte s'ha localitzat en el mur SE (sent de moment l'única obertura que s'observa en tot el perímetre conservat) amb una llum d'1.5 m. Els murs estan construïts amb pedra de sauló del terreny, utilitzant la tècnica de maçoneria irregular a dues cares (barrejant blocs de tamanys dispars) agafat amb argamassa de fang. Cal destacar la utilització d'alguns blocs ciclopis en els basaments, així com alguna peça de través, repartides regularment per donar major robustesa a l'estructura. El gruix de les parets mestres seria de 60 o 65 cm, i s'han conservat alçats de més d'un metre.

En base al registre arqueològic de les ruïnes de l'edifici deduïm que la part dels murs feta de pedra podria arribar als 2 m d'alçada. En canvi, no és possible assegurar si es tractava d'un edifici només de planta baixa o si comptava també d'una altura, la qual podia correspondre a murs de tàpia, atovons o fusta, materials que no haurien deixat rastre arqueològic.

Respecte a la coberta, és poca la informació obtinguda. No s'ha localitzat ni una sola teula, encara que la segona capa d'enderrocs, que es recolza en el sòl de l'estança, està composta en la seua majoria per lloses i la matriu és terra amb component orgànic. També s'han trobat en aquestes capes inferiors restes d'una argamassa més plàstica que la dels murs. Tots aquests components conviden a pensar en una coberta inclinada formada per un forjat de fusta recobert per teulada de lloses disposades com a escates. Les lloses se subjectarien amb l'argamassa plàstica, impermeabilitzant i protegint la coberta.

Plànol 2. Planta completa de l'edifici 1 i la part de l'edifici 2 que cau en el Mas de Sabater. En gris difuminat la silueta de la planta que apareixeria a sota corresponent a l'edifici visigot

2.1.2. L'edifici 1

Separat per un estret corredor d'uns 10 m d'amplada trobem el mur lateral de l'edifici 1.

Aquest ja havia estat localitzat durant la campanya de sondejos arqueològics l'any 2011. Durant la campanya de l'any 2014 es va delimitar completament la seua planta.

Es tracta d'un recinte de planta quasi quadrada, amb un espai útil d'uns 293 m². Aquest espai està repartit entre una estança rectangular situada a la cantonada nord, de 38 m², aproximadament, i la resta, que forma un espai obert d'uns 255 m².

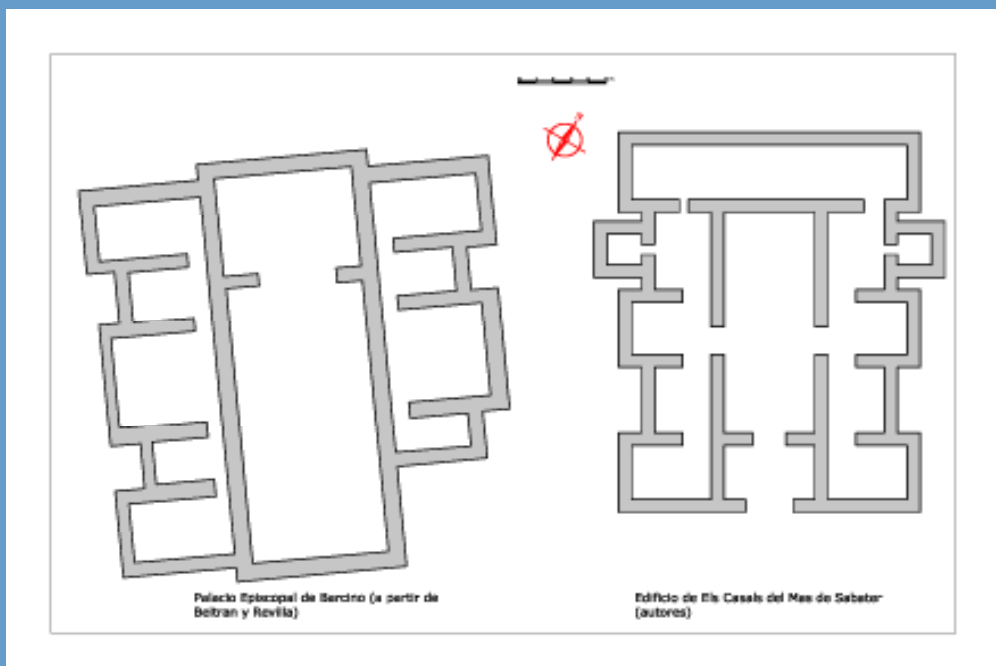
L'edifici 1 està delimitat per tres murs (costats NO, NE i SE), travats a les cantonades N i E. En canvi, la meitat del front SE la formarien les restes d'un mur "reciclat" de la fase constructiva anterior (edifici visigot). La cantonada oest es conserva perfectament oferint la relació entre les dues fases constructives. En canvi, la cantonada S apareix molt més desdibuixada, possiblement per accions erosives o espolis de material, i posteriors reparacions amb pedra en sec.

A l'edificació s'accediria a través de l'única porta, existent al mur SE, amb una llum d'1.8 m. Des del recinte obert es pot accedir a l'estança de la cantonada N, amb un accés únic d'uns 60 cm d'ample, de manera que aquesta no tindria comunicació directa amb l'exterior.

Quant als trets constructius de l'edifici 1 cal destacar l'aprofitament que es fa de restes de la fase anterior, tant de materials petris reciclats, com de segments complets de murs, reutilitzats com a basament.

ELS CASALS: UN PROTOTIP D'EDIFICI DE REPRESENTACIÓ

Els trets constructius principals de l'edifici dels Casals encaixen a la perfecció amb aquells que ja s'han descrit i sistematitzat en treballs sobre l'arquitectura d'època visigoda, tant en l'àmbit més immediat de la Tarraconensis, com en general en tota Hispània. Aquests paral·lelismes són vàlids, tant per al seu disseny i execució originals, com per a la reconversió en àmbits domèstics patida en la fase 2.

És palés el caràcter representatiu que confereix a l'edifici l'estricta planificació espacial que es llig en la seua planta i distribució, amb clares semblances amb el palau episcopal de Barcino (Grup Episcopal de la 2a meitat del segle VI). També és molt significatiu l'ús del madrusianus de 0,332 metres com a unitat de mesura. Novament, observem un clar paral·lelisme en el palau episcopal de Barcino, encara que la seua unitat de mesura és un romanus o capitolinus de 0,3015.

Un altre exemple d'edifici de representació, aquesta vegada amb origen en el segle V, és el castellum de la muntanya de Sant Julià de Ramis (Girona). Els edificis emirals de moreria (Mèrida) responen també al prototip edilici, amb una cronologia que s'acostaria al segle IX.

La fase constructiva pròpia de l'edifici 1 es realitza amb maçoneria a doble cara i farciment intern de reble, utilitzant argamassa de fang en la trava. La seua amplària és variable, entre 60 i 70 cm. Els blocs emprats són de diferents grandàries i sense cap preparació, disposats en filades irregulars, tot observant-se deformacions en el seu traçat i amplària, potser pel trànsit de tractors o retroexcavadores.

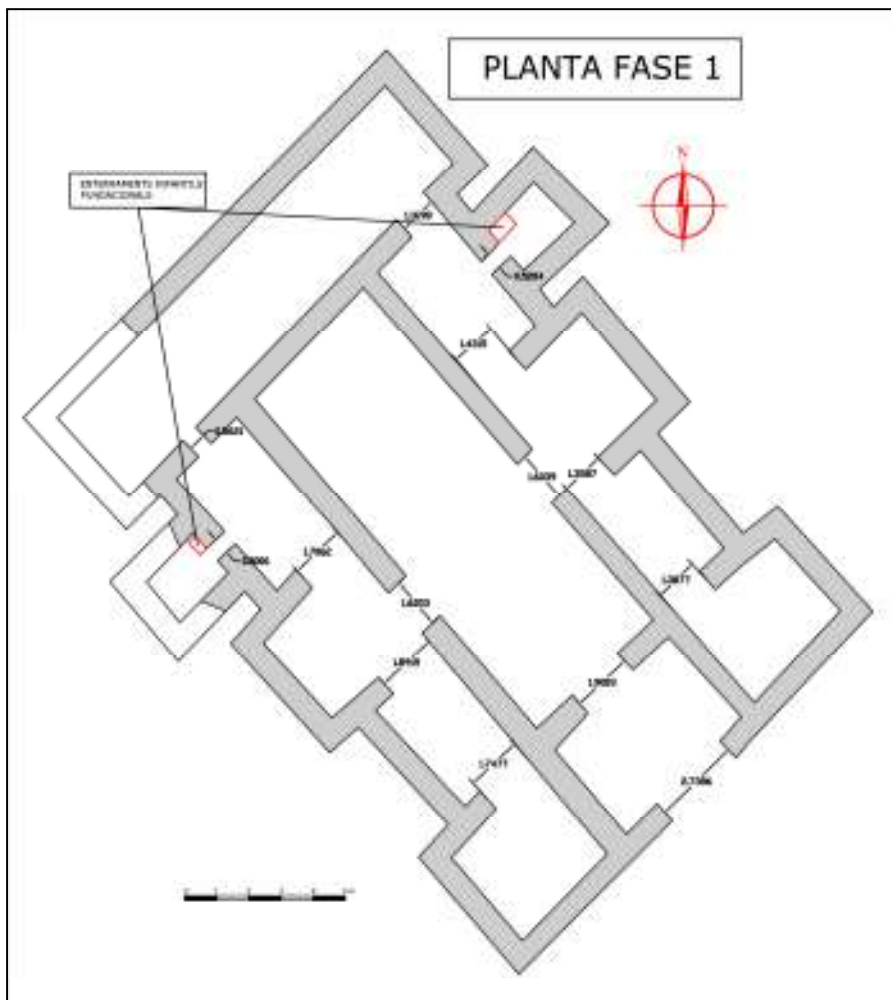
2.2. Edificacions d'origen visigot (segles VII-IX)

2.2.1. Edifici Singular

A través d'una primera lectura en planta, s'infereix que l'edifici presenta uns trets que permeten enquadrar-lo, clarament, en l'arquitectura de representació de poder pròpia del trànsit entre les èpoques tardoantiga i altmedieval.

En primer lloc, es va construir seguint un disseny i projecte minuciosament establerts, i d'una complexitat considerable. Morfològicament, la planta està constituïda per tres naus longitudinals i una quarta transversal, que tanca l'edifici en la seua capçalera. L'eix de la nau central marca una simetria perfecta, amb una orientació SE-NO i una longitud total de 22,80 m. L'amplària oscil·la entre 18,90 i 13 m (segons trams). El gruix dels murs varia entre 0,65 i 0,70 m.

La façana principal i la posterior van ser rectes, mentre les laterals estan reculades regularment, i li donen als flancs una fisonomia fortificada. Cal destacar la ubicació de sengles absidioles, una en cada façana lateral, trencant el ritme de les reculades, encara que perfectament repartides respecte a l'eix de simetria.

Plànol 3.- Planta de l'edifici visigot en la seua fase fundacional (fase 1). Destaquem el sistema de comunicació interior, que presenta un esquema complex i propi d'un edifici privat, que pogué custodiar els béns d'un personatge lligat a l'elit visigoda.

Disposa d'un únic accés per la façana principal, situat en la nau central, que dona pas a un atri de 16 m². Des d'aquest s'accedeix al saló central a través d'una obertura encarada amb l'anterior. Aquesta gran estança té unes dimensions de 17,50 x 4,80 m i el centre exacte de la seua capçalera es conserva una base pètria clavada en el sòl.

Abans de recórrer mig saló, es troba cadascuna de les obertures que donen accés a les naus laterals, únics accessos de què aquestes disposen. Compten amb quatre àmbits i una absidiola cadascuna. Els quatre àmbits es comuniquen d'un a l'altre a través d'obertures enfilades, constituint quasi un corredor que segueix el sentit longitudinal de l'edifici. Des dels dos àmbits més pròxims a la capçalera s'accedeix a les absidioles (en gir de 90°) i a la nau transversal que tanca l'edifici, la qual consisteix en un gran espai unitari de 14,15 x 3,15 m.

Una altra qüestió a destacar és la distribució i dimensions de les obertures de comunicació interna. El seu disseny també és minuciós, i molt revelador de les intencions dels propietaris de l'edifici (referent a la planta baixa, és clar) pel fet que porta implícita originalment, una jerarquització dels espais, a partir de la qual serà possible començar a aprofundir en el seu possible caràcter i funcionalitat. Així doncs, de manera genèrica, podem interpretar que els dos àmbits de la nau central són espais de "recepció", amb accessos més amplis, destinats al contacte entre propis i estranys. Per accedir a les naus laterals ja cal travessar una tercera obertura més estreta i, abans, recórrer la meitat del saló, nivell que implica un grau major de privacitat. Accedir a les absidioles o a certs àmbits, així com a la nau transversal, implica un recorregut a través de cinc obertures prou estretes, penetrant en els espais més privats de l'edifici. Per tornar a l'exterior no hi ha altra opció que desfer el mateix camí. Cal dir que després d'una primera fase d'ús de l'edifici aquesta concepció original de l'espai, implícita en el seu disseny, es veurà completament trastocada com enunciaré més endavant.

Les pautes tècniques d'execució de l'obra reafirmen la idea d'un projecte edilici de caràcter oficial i de representació del poder. En primer lloc, es va plantejar un fonament corregut en tota la planta de l'edifici, previ anivellament del terreny del suau vessant on se situa. Així mateix, es va utilitzar un robust carreuat en els brancals i reforços de les cantonades, que contrasta amb la maçoneria irregular agafada amb argamassa de fang de la resta dels murs. L'absència de morters o formigons de calç i d'elements arquitectònics ornamentals no restaria monumentalitat ni efectivitat representativa al conjunt. D'altra banda, el fet d'habilitar hàbilment materials constructius de l'entorn immediat (pedra sorrenca, argiles i àrids diversos) introdueix una interessant variable en l'anàlisi arquitectònica: la participació de constructors locals, coneixedors de les prestacions i l'ús d'aquests materials, al servei d'un disseny i direcció procedents d'un centre de poder extern.

Figura 6. Detalls dels brancals reforçats amb grans carreus i fonament corregut, trets molt típics dels edificis de representació en època visigoda

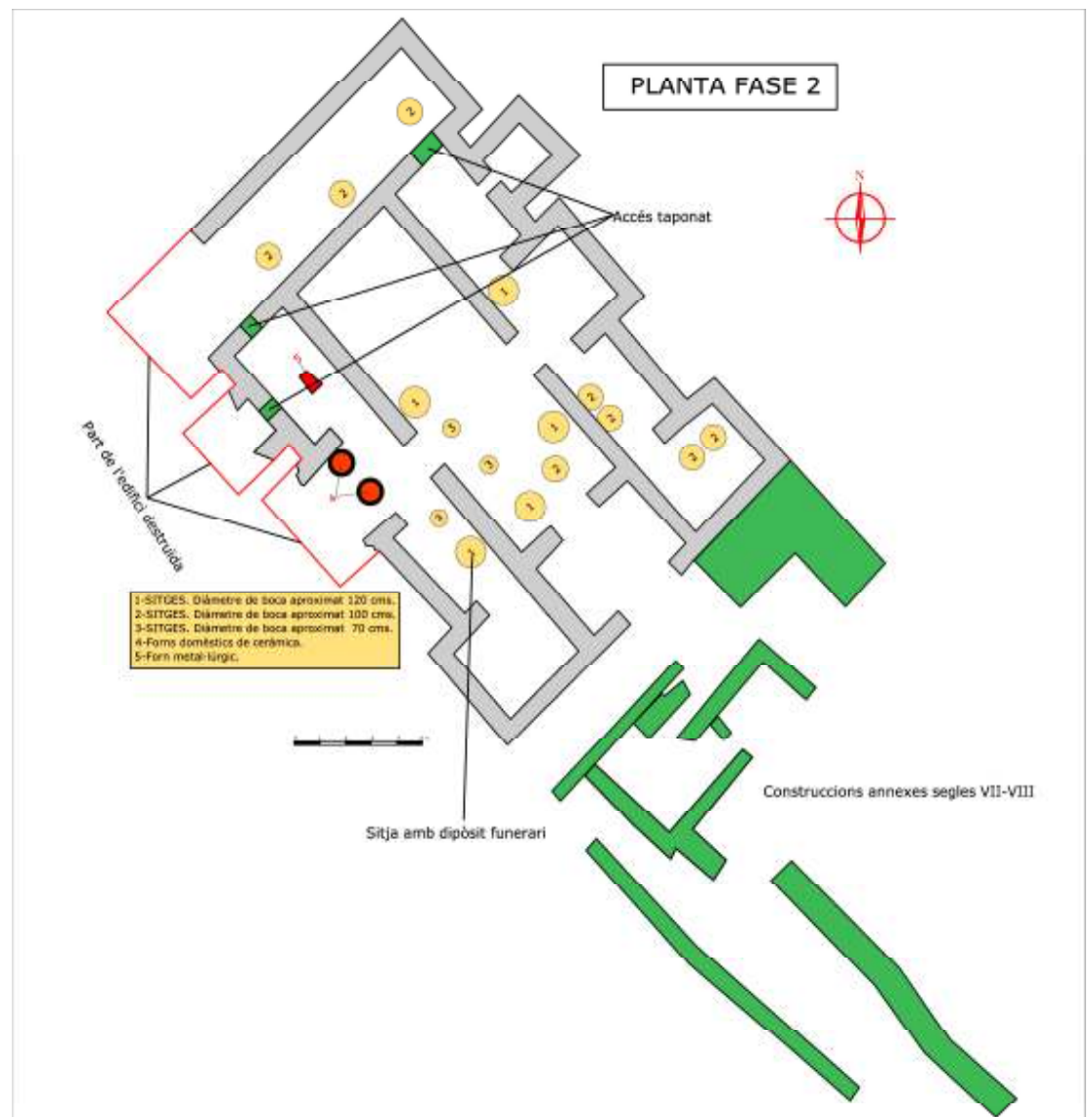
Sobre la base d'aquests elements conservats, no hi ha dubte que l'edifici es va poder alçar amb una o dues plantes sobre els fonaments i basaments estudiats, amb més seguretat pel que fa a la nau central, la qual podria descarregar enormes forces en les laterals, que funcionarien com a potents contraforts. Per tant, resulta tècnicament possible cobrir aquesta nau central amb una volta de canó. Per damunt, sobre la coberta a dues aigües de la nau central i les de les tres naus més baixes que l'envolten, es disposaria

una teulada de lloses pètries, que s'han pogut localitzar en els nivells inferiors dels enderrocs. No s'ha localitzat, per contra, ni un sol fragment de material constructiu de fang cuit (teules, rajoles o similars).

2.2.2. Construccions annexes

Es tracta d'un conjunt d'edificis i estructures de difícil interpretació situades per davant de la façana sud-est de l'edifici singular. Algunes d'elles està adossada directament al mur d'aquesta façana principal, per tant creiem que podria tractar-se d'estances afegides en un moment posterior a la construcció de l'edifici singular, encara que relacionades amb les darreres fases del seu ús.

D'una banda, identifiquem el basament d'una potent estructura massissa en forma de "L", adossada a una de les cantonades de la façana, d'interpretació dubtosa, a causa del precari estat de conservació. Podria tractar-se, al nostre parer, d'un reforç de tipus contrafort necessari per algun problema d'estabilitat estructural. També seria possible

Plànol 4.- Planta del conjunt format per l'edifici visigot i les edificacions annexes, que van conviure en la fase 2. L'edifici visigot és transformat i s'aprofiten també alguns dels seus àmbits pitjor conservats, reconvertits en c.

que es tractés de les restes d'una gran escala exterior d'accés a la segona planta, com demostren alguns altres exemples d'edificis d'aquesta època coneguts arreu de la Península Ibèrica.

D'altra banda, s'ha constatat una ampliació de la superfície construïda, sumada a la del propi edifici, mitjançant la construcció de recintes exteriors rectangulars, els quals hem pogut documentar durant la darrera campanya d'excavacions 2019-2020. Es tracta de tres espais, dels quals només un s'ha conservat suficientment bé per tal de poder conèixer mínimament la seua estructuració, consistent en un espai unitari i senzill, que ben bé podria ser una modesta casa de pagès.

3. Seqüència d'ocupació i abandonament de l'assentament

La seqüència proposada es fonamentarà en l'ordenació dels fets arqueològics documentats mitjançant els treballs d'excavació; fets que suposen la construcció o la destrucció d'estructures i edificis, i d'altres accions que hagen deixat rastre al registre arqueològic, tals com activitats artesanals, excavació i amortització de sitges o modificacions en la distribució dels espais habitats.

3.1. Fases d'ocupació i ús de l'edifici singular

3.1.1. Fase 1

La construcció i primera ocupació de l'edifici són fets que encara no s'han pogut datar amb precisió. En qualsevol cas, el fet definitori d'aquesta fase serà la pròpia construcció de l'edifici singular. Comptarem també amb dos contextos arqueològics associats a fets culturals i materials, com són sengles inhumacions infantils ubicades a les absidioles, clarament associades al moment de construcció dels fonaments de l'edifici; i un abocador localitzat a l'exterior de la façana nord-est de l'edifici, al qual s'han localitzat les deixalles del material ceràmic metàl·lic i faunístic fruit de la vida quotidiana dels habitants de l'edifici. Precisament aquests indicis són els que ens falten en les estances, on no s'han recuperat tant a penes materials, ja que l'abandonament es va produir de manera ordenada i/o els ocupants que entren immediatament fan "neteja" quan s'hi instal·len.

No existeixen indicis d'assentaments anteriors a la fundació visigoda. Es tracta, doncs, d'un edifici de nova planta, d'una instal·lació ex novo en un territori que estaria habitat, encara que sense una presència efectiva, ni una visibilitat tan pròxima del poder com la que s'implanta a partir d'aquesta fundació. L'estudi preliminar dels materials recuperats a l'abocador exterior, i els relacionats

Figura 7. Moments de l'excavació d'uns dels enterraments infantils de les absidioles. Potser és un ritus associat a la fundació de l'edifici. Es tracta d'individus de pocs mesos de vida, cosa que ha impedit utilitzar cap mostra per fer datació per C-14

Figura 8. Un dels trets representatius de la fase 2 és l'excavació de múltiples sitges al subsòl de l'edifici, especialment a la nau central. Això ha provocat la destrucció de bona part dels paviments de la fase original

Figura 9. Moneda visigoda anomenada trient. Circularia exclusivament durant el regnat de Witiza (des de l'any 700 fins el 710/711)

Figura 10. Dipòsit funerari en el fons d'una de les sitges. Aquest fet no és estrany, encara que suposa una pràctica anòmala, més encara quan s'ha constatat que una mà va s'parada del cos abans de dipositar el cadàver.

amb les inhumacions infantils de les absidioles, coincideixen amb la datació absoluta obtinguda a la propera necròpoli de Macià Querol, la qual ja està en ús abans d'arrencar el segle VII. Amb cautela, utilitzarem provisionalment aquesta referència com a data de la fundació de l'edifici visgot.

3.1.2. Fase 2

Aquesta ocupació arrenca tot seguit després de l'abandó de l'edifici per part de l'elit que el va fundar, i en suposarà una vertadera reconversió. Diversos fets caracteritzen aquest moment, tals com la reorganització de l'espai intern, l'excavació de sitges en el subsòl interior, re-pavimentació i ubicació de llars sobre aquests sòls. També hem pogut constatar la destrucció de part de la façana SO observant un parell d'estances obertes cap a l'exterior (a mode de cobert). En una d'elles s'ubica un petit taller metal·lúrgic i en l'altra dos forns domèstics de producció ceràmica.

D'altra banda, és molt probable que les construccions annexes descrites més amunt siguin una altre dels fets constructius propis d'aquesta fase, i la seua funció seria la d'ampliar l'espai útil del propi edifici. Aquesta necessitat d'espai cal entendre-la dins el context de la nova ocupació de l'assentament. El primitiu edifici ha estat subdividit en diverses unitats d'hàbitats familiars i els que no hi caben dintre s'acomoden als voltants mitjançant la construcció d'aquests edificis annexos.

Aquesta fase s'origina en el trànsit del segle VII al VIII (més probablement en la primera dècada del segle VIII), com indica la troballa d'un trient del rei Witiza, moneda encunyada a Cesaraugusta. El context històric s'inscriu en els últims moments del regne visgot de Toledo, amb un poder afeblit, en un escenari de lluites internes i pèrdua progressiva del control efectiu del territori.

3.1.3. Fase 3

El trànsit cap a la fase 3 sembla que es desenvolupa de manera progressiva, tal com es constata arqueològicament en el fet de la clausura de les sitges, indicador clar de la fi de l'ús i ocupació propis de la fase 2. Una vegada abandonades i reblertes les sitges, es produeix el col·lapse generalitzat de l'estructura de coberta de l'edifici, seguit pel desplom d'alguns murs. S'ha detectat un ús residual sobre els primers paquets d'enderrocs (amb les sitges i part de l'edifici ja amortitzats) concentrat en reduïts àmbits de les antigues estances. Aquests fets confirmen l'abandó definitiu de l'edifici i demostren que la seua utilitat és únicament com a lloc d'ocupació esporàdica.

Els materials ceràmics d'aquesta fase són escassos, i marquen una cultura material encara de tradició visigoda, amb incorporació dels primers recipients ceràmics propis dels primers contingents araboberbers arribats a la Península. Aquesta proposta cronològica està avalada per la datació carbònica obtinguda de les mostres òssies d'una dona inhumada en una de les sitges, abans d'amortitzar la cavitat. Aquesta datació situaria el final més probable de l'ús de la sitja a mitjans del segle VIII.

3.2. Fases d'abandó i ocupació d'època andalusí

Després d'un abandó persistent dels Casals (que no vol dir oblit, com així ho demostren les ocupacions esporàdiques) es tornaran a instal·lar noves edificacions, consistents en infraestructures ramaderes, ja en ple període andalusí. Les ruïnes de l'edifici visigot serviran de base a aquests corrals i recintes dels pastors, així com de pedrera.

En el cas de l'edifici 2 s'ha constatat un ús prou continuat sobre la mateixa superfície, cosa que indica una fase d'ocupació unitària i prou dilatada en el temps. Els materials ceràmics recuperats són clarament andalusins, però no permeten precisar diferents fases cronològiques, ja que es tracta de ceràmiques d'ús comú en un ampli període. Es tracta de gerretes, pitxers, tines, olles, etc., molt utilitzades entre els segles X i XII.

L'edifici 1, en concret l'estança situada en la cantonada N, sí que presenta alguns fets arqueològics, com diferents nivells de pavimentació o una partició de l'estança, que indiquen diferents modificacions al llarg del seu temps de vida. Malgrat això, no podem parlar de diferents fases d'ocupació ja que, tal com hem constatat a l'edifici 2, el lot de ceràmiques recuperat és totalment homogeni. Tampoc les transformacions registrades a l'estança N són fets que es puguin associar a modificacions significatives del seu ús i funció. El final de la seua ocupació habitual vindrà marcat per la troballa d'una "redoma" o ampolla amb superfície vidriada, típica de finals del segle XI i principis del XII, la qual va ser abandonada pels darrers ocupants de l'estança.

Figura 11. Estança de l'edifici 1 situada en la cantonada N. La soca de carrasca ocupa tot just l'espai de la porta

4. Reflexions finals

4.1. Entorn arqueològic immediat

En primer lloc, cal perfilar alguns aspectes arqueològics que encara no s'han tocat, per la qual cosa cal ampliar el radi d'acció de la nostra observació.

L'edifici singular dels Casals forma part d'un jaciment arqueològic molt més ampli (podria haver ocupat un mínim de 6 hectàrees), encara molt desconegut i escassament conservat, el qual és re it en terrenys de dues masies actuals.

En el Mas de Sabater es troben els edificis que ja hem descrit més amunt. El veí Mas de Macià Querol alberga la necròpoli a la qual també ens hem referit adés, i que ens ha servit per a fixar l'inici de la fase 1 (fundacional). Aquesta àrea funerària degué ser un punt assenyalat en el paisatge de la Vega del Moll, actuant com un eix de referència del poblament d'aquesta contrada. Ens basem per fer aquesta proposta en tres arguments:

- L'existència indubtable de la necròpoli queda demostrada gràcies a les excavacions arqueològiques de 2005. Els dos sepulcres documentats hi eren seccionats per l'acció erosiva, quedant exposat el seu interior. Però, es tracta d'uns enterraments aïllats o formen part d'un conjunt més ampli?

Figura 12. Ortoimatge de l'entorn arqueològic amb els punts esmentats al text

- Aquestes tombes podrien ser “la punta de l'iceberg” d'una important àrea sepulcral. Es localitzen al vessant oest del barranc de Macià Querol, retallades en la plataforma de sauló. Aquesta plataforma ha retrocedit per l'erosió, de manera que bona part de la seua superfície (amb les restes funeràries incloses) ha acabat rodant pel barranc i seguint el camí que marca la força de la gravetat. A més de l'evidència de la geomorfologia del vessant, comptem amb un topònim molt popular entre la gent del terreny per a referir-se al barranc de Macià Querol: barranc de les Calaveres.

- El tercer argument també pervé de la memòria dels pobladors de la Vega, en concret dels masovers de Sabater, que, al mateix temps que ens revelaven el microtopònim dels Casals, ens van assenyalar que les terres situades a llevant (és a dir, la part on el barranc s'obri a la Vega) sempre les havien conegut amb el nom del Cementeri.

El jaciment tindria un altre sector, entre la necròpoli i l'edifici, completament arrasat, encara que amb suficients indicis materials com per a pensar en una continuïtat espacial de la zona construïda de l'assentament.

Per últim, també en el Mas de Macià Querol, sobre el turó que domina tot el conjunt, anomenat Tossal de Pereu, es conserven les restes d'un complex fortificat que, de confirmar-se la seua relació amb la resta d'elements descrits, completaria la visió de l'assentament. El panorama resultant seria molt suggeridor, tot i que resta treballar mínimament en el Tossal de Pereu per avançar en aquesta proposta.

En qualsevol cas, sí que sembla prou fonamentada la relació entre un espai de fort significat social i espiritual per a la població local, com és un àrea sepulcral, i la implantació d'un centre de poder durant el període tardoantic, materialitzat en l'edifici singular dels Casals.

4.2. Materialitat i canvi en els sistemes d'exploració del medi

L'excavació arqueològica sistemàtica ha permès reconèixer uns fets i establir l'ordre cronològic (fases) en el qual es van succeir. Per exemple, el fet que inicia aquesta seqüència, la construcció de l'edifici visigot dels Casals, implica un seguit de qüestions prèvies, que no són presents materialment, encara que les podem extraure de l'estudi d'eixa materialitat. Una d'elles seria el caràcter del disseny i el projecte constructiu (descrits adés), així com un seguit d'idees i intencions que van passar pel cap dels constructors.

El resultat d'aquest procés constructiu és un edifici que reuneix els trets d'una seu de poder, i per tant, promogut per un grup o un personatge elitista, que dominaria social i econòmicament un territori i els seus pobladors. L'edifici jugaria un múltiple paper com a residència i magatzem dels productes agropecuaris, així com d'afirmació d'eixe domini mitjançant la seua contundent presència en el paisatge.

Com venim remarcant des del principi de l'article, el territori a explotar per aquest personatge o grup de l'elit visigoda és la Vega del Moll. Veiem, en la materialitat de l'edifici, com això es va fer seguint els patrons de domini i vassallatge imposats pel regne visigot de Toledo, a través de les seues episcopals (en el cas nostre Dertosa) o també dels dux (nobles cortesans amb recursos militars).

Els fets constatats en la fase 2 indiquen un altre context social i econòmic. En les transformacions realitzades dins i fora de l'edifici llegim intencions i objectius molt diferents als dels fundadors. Molt possiblement, seran els propis vassalls els qui passen a ocupar l'edifici dels senyors quan aquests marxen. Per tant, terres, ramats, habitatges i mitjans de producció artesanals (forns de ceràmica i metal·lúrgic) passen a gestionar-se de manera comunal i solidària. L'edifici esdevé el seu refugi i salvaguarda front a perills externs, com acredita la ubicació de les sitges al seu interior o la construcció dels nous habitatges al seu redós.

Figura 13. Base de pilastra clavada en la solera de fonament de l'edifici visigot. Ocupa el centre de la capçalera de la nau central. Aquesta nau, dins l'esquema de l'edifici, seria un aula o pavelló de recepcions destinat a diverses escenificacions del poder dels propietaris (potser combinant el caire religiós amb el social i econòmic)

Aquesta situació no duraria massa temps, tal com indiquen els fets de la fase 3, caracteritzats per la destrucció de l'edifici i l'ocupació esporàdica de les seues ruïnes. ¿Implica això també el despoblament del territori i un període durant el qual no s'explota de cap manera? Possiblement la resposta vaja més encaminada cap a una baixada de la densitat de població, provocada per la gran inestabilitat política que produeix el desmembrament del regne visigot de Toledo, en tant no s'organitza el nou estat d'al-Àndalus. Aquesta situació pogué relegar la comarca a un paper marginal, i abocar les comunitats camperoles a la seua disgregació i a una economia de subsis-

tència, on minvaria de l'activitat agrícola en favor de la ramaderia o la cacera, així com de l'explotació d'altres recursos silvestres.

Mentre tot això passa les ruïnes de l'edifici visigot dels Casals es van confonent amb el paisatge de la Vega del Moll. En eixos moments ja tindria l'aparença d'un enorme munt de pedres cobert per la vegetació. En algun moment del segle X, en temps del Califat de Córdoba, algun dels clans d'origen berber (els quals ja s'havien establert plenament en els terrenys de muntanya d'al-Àndalus amb els seus ramats d'ovelles i cabres) va decidir construir un "maset", amb un "retiro" pel ramat i el pastor, damunt d'aquestes ruïnes, aprofitant la gran quantitat de pedra disponible.

Figura 14. Les sitges i el taller metal·lúrgic (zona ennegrida de la fotografia) representen un ús comunitari dels anteriors espais privats

Durant els dos segles posteriors l'edifici 1 i l'edifici 2 van donar servei als successors d'aquest clan de pastors, o potser va passar a mans d'un altre grup familiar de similars característiques. El seu abandonament definitiu, com a lloc d'hàbitat permanent o estacional, s'anirà produint gradualment des de mitjans del segle XII, segons hem explicat adés. Aquest fet pot estar lligat a dos factors, els quals anirien condicionant de manera coordinada les condicions de vida en aquesta part d'al-Àndalus. D'un costat, la irrupció de contingents militars nord-africans de caire "integrista" (primer, almoràvits i almohades, més tard) que entraran en conflicte obert amb els poders regionals originats al període de Taifes. Finalment s'imposaran els Almohades com a governants de tot al-Àndalus i faran una disciplinada tasca d'enquadrament militar i religiós del poble andalusí. D'altre costat, la pressió militar del bàndol cristià, que esdevé asfixiant a partir de la darrera dècada del segle XII. Per tant, amb un atac intern i un altre extern al seu mode de vida tradicional, no és d'estranyar que bona part de la població abandone els territoris propers a la frontera.

5. Epíleg.

És indubtable el potencial que ofereix l'estudi dels vestigis presentats en aquest article per dues qüestions fonamentals. La primera és la singularitat de les restes corresponents al moment visigot, encapçalada clarament per l'edifici de nova planta i els elements associats a ell. La segona és la possibilitat de fer una lectura del procés de transformació posterior d'eixa materialitat inicial al llarg d'un període de temps concret (l'Alta Edat Medieval) en un mateix espai físic. Podríem sintetitzar aquesta idea dient que tenim totes les pàgines del relat en el seu ordre i sense que en falte cap.

A hores d'ara només podem oferir un breu resum, un punt de partida que s'anirà completant tal com avancen els estudis de les restes registrades en els treballs de camp. Aquesta presentació preliminar s'està duent a terme tant dins l'àmbit científic divulgatiu.

Els Casals del Mas de Sabater ha estat presentat a l'exposició temporal "En temps dels visigots al territori de València" que organitza el Museu de Prehistòria de València el 18 de desembre de 2019 al 28 de juny de 2020. També en el llibre de les actes de les II Jornades Internacionals d'Arqueologia de Riba-roja de Túria "Recintes fortificats en Època Visigoda: història, arquitectura i tècnica constructiva" (que veurà la llum en setembre de 2020) publiquem un article de l'edifici visigot. Finalment, vàrem ser convidats a participar en el Seminario Internacional "El sitio de las cosas: la Edad Media en Contexto (Siglos VII-X)", organitzat per la Universitat d'Alacant.

De la mateixa manera, Arcillas Vega del Moll S.L. i l'Ajuntament de Morella van organitzar unes jornades de "portes obertes" al jaciment l'agost de 2017, en el marc d'un seguit d'accions encaminades a donar a conèixer els Casals a totes aquelles persones interessades. Aquest programa de divulgació tindrà la seua continuació durant el que resta de 2020, i confiem que també en l'any 2021.

Figura 15. Jornades de "portes obertes" celebrades en agost de 2017

Bibliografia

- ALBA, M. (2004): «Arquitectura emiral palacial en el enclave del Templo de Diana». *Excavaciones Arqueológicas en Mérida 2001. Memoria 7*, 55-72.
- (2009): «Los edificios emirales de Morería (Mérida), una muestra de arquitectura del poder». *Anales de Arqueología Cordobesa*, 20, 379-418.
- ARASA, F. (1991): «Un *osculatori* i dues plaques de cinturó de la comarca dels Ports (Castelló)». *Saguntum*, 24, 203-210.
- BONNET, CH.; BELTRÁN DE HEREDIA, J. (2000): «El primer grupo episcopal de Barcelona». *Sedes Regiae (400-800 d.C.) Memorias De La Real Academia De Buenas Letras De Barcelona*, 467-490.
- (2005): «Arqueología y arquitectura de los siglos VI-VII en Barcelona: La reforma y monumentalización del grupo episcopal», en: GARCÍA MORENO, L.A.; RASCÓN S. *Actas IV y V Encuentro Internacional Hispania en la antigüedad Tardía. Guerra y rebelión en la Antigüedad Tardía. El siglo VII en España y su contexto mediterráneo*. Alcalá de Henares (2000): 135-160.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J. (2009): «Sistemas de construcción en *Barcino* durante la antigüedad tardía. Materiales, técnicas y morteros: un fósil director en el yacimiento de Plaza del Rey». *Quarhis* núm. 05, MHCB, 142-169.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J. y REVILLA E. (2009b): «Metrología i modulació dels edificis del segle VI del grup episcopal de Barcelona». *Quarhis* núm. 05, MHCB, 170-183.
- BELTRAN DE HEREDIA, J.; MACIAS SOLE, J. M. (2016): «Técnicas constructivas en la Tarraconensis durante la antigüedad tardía. Planteamientos y estrategias de investigación para una propuesta de síntesis». *Quarhis* núm. 12, MHCB, 16-38.
- BELTRAN DE HEREDIA, J.; MACIAS SOLE, J. M. (2018): «Maneras de vivir, formas de construir: el hábitat en la Hispania visigoda». *Abitare nel Mediterraneo Tardantico*. II Congreso Internazionale, Bologna, 2-5 de marzo (2016), CISEM, 227-235.
- BURCH, J.; GARCIA, G.; NOLLA, J.Mª.; MIQUEL, I.; PALAHI, J.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; VIVO, D. (2006): *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis Vol. 2. El Castellum. Sant Julià de Ramis (ESP)*. Ajuntament de Sant Julià de Ramis.
- DE ANTONIO OTAL, J.M.; PEREZ MILIAN, R. (en prensa): «El edificio Visigodo de Els Casals del Mas de Sabater, Morella (Els Ports, Castellón)». *Actas II Jornades Internacionals d'Arqueologia de Riba-roja de Túria*.
- DUARTE, F.X.; HERNÁNDEZ, F.J.; NÚÑEZ, G.; PÉREZ MILIÁN, R. (2007): «Tres conjuntos funerarios rurales en Morella (*Els Ports, Castelló*), siglos VI-XI: aspectos arqueológicos», en: POLO M.; GARCÍA-PRÓSPER E. *Actas del IX Congreso Nacional de Paleopatología. Morella (Castellón), 2007*, Grupo Paleolab, Valencia, 117-136.
- GARCIA SANZ, A.; GARCIA EDO, V. (1995): *La Carta Poble de Morella*. Generalitat Valenciana. Picanya, València. (Pags. 30 i 35)
- GUARDIOLA, M. (2005): «La Formació Morella: un patró geològic per a l'assentament prehistòric a la comarca dels Ports». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 24, 91-110.
- MATEOS, P. y ALBA, M. (2000): «De Emerita Augusta a Marida», en: CABALLERO, L.; MATEOS, P. *Visigodos y Omeyas. Un debate entre la Antigüedad Tardía y la Alta edad Media*. Anejos AEspA XXIII, CSIC y Consorcio de la Ciudad Monumental, 143-168.

NEGRE, J. (2013): «Evolució de la xarxa viària del territori de Tortosa entre l'Antiguitat i l'Edat mitjana». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 31, 209-228.

OLIET PALOS, F. (1861): *Historia de la Muy Noble, Fiel, Fuerte y Prudente Villa de Morella*. Edició facsímil Josep Alanyà i Roig, 2006. Ajuntament de Morella i Fundació Sexennis de Morella.

ORTÍ MIRALLES, F. (1958): *Historia de Morella*. Ediciones Ortí. Benimodo, Valencia.

PERICH, A. (2014): «Barcino entre los siglos IV y VI d.C. Transformaciones y ascenso de una ciudad mediterránea durante la Antigüedad Tardía», *Espacio, Tiempo y Forma, Revista de la Facultad de Geografía e Historia UNED*, 7, 61-95.

SEGURA BARREDA, J. (1868): *Morella y sus aldeas* (3 tomos). Morella.